

УДК 502.13:502.17

**ФОРМУВАННЯ САМОВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ
УПРАВЛІННЯ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯМ**

*І.М. Сотник, канд. екон. наук, доцент,
Сумський державний університет, м. Суми*

Обґрунтовано необхідність формування в Україні самовідтворювального еколого-економічного механізму управління ресурсозбереженням. Визначено його сутність, мету, завдання, принципи побудови, забезпечувальні підсистеми, склад суб'єктів та об'єктів впливу.

***Ключові слова:** управління ресурсозбереженням, самовідтворювальний еколого-економічний механізм.*

Обоснована необходимость формирования в Украине самовоспроизводимого эколого-экономического механизма управления ресурсосбережением. Определена его сущность, цель, задачи, принципы построения, обеспечивающие подсистемы, состав субъектов и объектов влияния.

***Ключевые слова:** управление ресурсосбережением, самовоспроизводимый эколого-экономический механизм.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Входження України у світові глобалізаційні процеси на правах повноцінного їх учасника вимагає створення на державному рівні комплексного механізму управління економічним розвитком, орієнтованим на інформатизацію, дематеріалізацію, екологізацію господарської діяльності на інноваційних засадах. Значну роль у формуванні такого механізму відіграє ресурсозбереження, проголошене пріоритетним напрямком державної політики України. Проблема високої ресурсо- й енергоємності валового внутрішнього продукту (ВВП) має загальнонаціональний характер, оскільки впливає на рівень собівартості продукції та її конкурентоспроможність на внутрішньому і світовому ринках, стан навколишнього природного середовища. Так, енергоємність ВВП в Україні досить висока й становить, за даними Міжнародного енергетичного агентства та органів державної статистики, 0,5 кг нафтового еквівалента на 1 долар США з урахуванням паритету реальної купівельної спроможності, що у 2,6 рази перевищує середнє значення енергоємності ВВП розвинених держав світу [1]. Низьку ефективність ресурсовикористання та значну екологічну небезпеку вітчизняних виробничих процесів засвідчують також показники викидів і поглинання двоокису вуглецю. За загальними обсягами викидів CO₂ та вуглецеємністю енергетики Україна може бути порівняна з такими країнами, як Великобританія, Франція, Іспанія. Проте за показником вуглецеємності економічного зростання розрив між Україною і цими країнами становить 3-5 разів. Тобто, споживаючи порівнянну кількість енергетичних ресурсів, наша країна одержує на одиницю забруднення атмосфери економічний результат, нижчий у декілька разів [2].

Механізми управління ресурсозберігаючою діяльністю (РД), які діють сьогодні в нашій країні та є складовими загального господарського механізму, не забезпечують виконання завдань щодо зростання ресурсо- й енергоефективності вітчизняної економіки, окреслених у програмах загальнодержавного і регіонального розвитку. Переважне застосування адміністративних інструментів впливу на сферу ресурсозбереження в останнє десятиліття не дало очікуваних результатів, вимагаючи трансформації управлінських підходів до вирішення цих питань.

В умовах, що склалися, необхідним є розроблення та використання в українській практиці механізмів управління РД, які ґрунтуються на економічній мотивації суб'єктів господарювання з урахуванням комплексу соціальних й екологічних факторів. Такого погляду дотримується ряд вітчизняних і зарубіжних вчених, які вважають, що потужна активізація РД може відбутися лише за формування соціально й економічно сприятливого середовища для її провадження. Це підтверджується досвідом розвинених країн, у яких економічне стимулювання ресурсозбереження в рамках широківідомих концепцій фактора «чотири», фактора «десять» (фактора «Х») забезпечує суттєву економію природних ресурсів у виробництві при одночасному зростанні обсягів випуску товарів та послуг [3-5]. Зростаючій ролі у реалізації РД останнім часом набуває також екологічний аспект з огляду на накопичення екологічних проблем та можливість їх вирішення за рахунок упровадження ресурсозберігаючих заходів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМАТИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічні і теоретико-методичні засади формування комплексних економічних механізмів мотивації й управління екологічно-збалансованим розвитком, екологізацією виробництва і споживання, напрямком якої є ресурсозбереження, досить детально досліджені у працях зарубіжних, зокрема Е. Вайцеккера, А. Кульмана, Е. та Л. Ловинсів, та українських дослідників – О.Ф. Балацького, Б.В. Буркинського, О.А. Веклич, Л.Г. Мельника, В.М. Степанова, С.К. Харічкова та ін. [3, 5–9]. Теоретичні й прикладні аспекти розроблення економічних механізмів управління енерго-, водо-, земле-, матеріалозбереженням розкриваються у працях вітчизняних науковців М.П. Ковалка, С.П. Денисюка, О.М. Суходолі, А.К. Шидловського, М.А. Хвесику та ін. [4, 10, 11].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Разом з тим еколого-економічні механізми управління РД вивчено недостатньо, що перешкоджає комплексному підходу до вирішення проблем підвищення ресурсоефективності. Поглиблених досліджень насамперед потребують теоретичні засади формування еколого-економічних механізмів управління ресурсозбереженням (ЕЕМУР) на основі врахування впливу соціальних, екологічних, економічних факторів, які б забезпечували постійне самовідтворення мотивів РД, що і становить мету цієї статті.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Передумови формування ЕЕМУР в Україні. Аналіз умов формування і розвитку механізмів управління й мотивації ресурсозбереження у вітчизняній економіці за роки незалежності дозволяє говорити про таке.

По-перше, за цей період у державі певною мірою вдалося сформувати мотиви до провадження РД. Сьогодні на користь реалізації ресурсозберігаючих проектів в Україні свідчить той факт, що з точки зору капітальних вкладень енерго- та ресурсозберігаючі заходи у 3-4 рази ефективніші, ніж створення нових виробничих потужностей [12]. Висока соціально-економічна та екологічна ефективність ресурсозбереження підтверджується численними результатами впровадження пілотних проектів, виконаних упродовж останніх 7-10 років. Зокрема, найбільш результативні з них, реалізовані у водоканалізаційному господарстві України, характеризуються 6-10-кратним скороченням споживання електроенергії на 1 м³ піднятої води при строках окупності в межах одного місяця та економічних ефектах, які обчислюються десятками та сотнями тисяч доларів США [13]. Одержані результати та створена нормативно-правова база, безумовно, сприяють зміцненню раціональних мотивів ресурсозбереження, певним чином спонукаючи суб'єктів господарювання до РД. Водночас, поряд з використанням адміністративних важелів, слід вказати на слабкий розвиток моральних та емоційних, недостатньо ефективне застосування економічних методів управління, які зараз відіграють порівняно невелику роль, хоча їх значення у міру реалізації ресурсозберігаючого потенціалу зростатиме.

По-друге, упродовж досліджуваного періоду збільшувалися потреби у ресурсозбереженні, хоча навіть дотепер вагома їх частина є прихованою. Зазначені тенденції, зокрема, демонструє динаміка розподілу попиту на ресурсо- та енергозберігаючі технології у Сумській області у 2000-2007 рр. (рис. 1). За останні 5-7 років ситуація на регіональному ринку ресурсозбереження дещо покращилася, проте ще значна частина попиту припадає на прихований та неплатоспроможний. Зокрема, якщо позитивний попит на ресурсо- та енергозберігаючі технології у 2000 році в Сумській області становив менш ніж 25% серед опитаних потенційних покупців, то у 2007 році його частка розширилася до 48%, при цьому неплатоспроможний попит становив близько 30-40% [13]. Таким чином, зростання потреб у ресурсозбереженні у вітчизняних суб'єктів господарювання не завжди трансформується в інтереси і відповідно у повноцінний платоспроможний попит, послаблюючи мотивацію до РД.

По-третє, сприятливим фактором для розвитку РД в Україні є постійне зростання цін на виробничі ресурси, зокрема підвищення цін на природний газ, що постачається з Росії. Водночас нестабільність політичної, економічної ситуації в країні, часті зміни у законодавстві тощо здійснюють негативний вплив, перешкоджаючи формуванню стійкої зацікавленості у реалізації ресурсозберігаючих заходів.

По-четверте, слід констатувати, що сьогодні у державі досить слабо розвинені і неефективно використовуються стимули щодо провадження РД. Внаслідок цього ускладнюється процес формування інтересів – зацікавленості всіх членів суспільства у ресурсозбереженні. З існуючих методів управління й мотивації переважно застосовуються адміністративні, частково моральні та емоційні, примусові економічні (насамперед фіскального спрямування) і майже не використовуються заохочувальні економічні, що не сприяє активній РД, особливо у таких «болючих» галузях, як житлово-комунальне господарство, бюджетна сфера, енергетичний комплекс, важка промисловість. Результати незбалансованого управління знаходять своє відображення у суперечливості та нестабільності правової бази, зривах виконання державних програм економічного розвитку і ресурсозбереження, калейдоскопі змін державних структур, відповідальних за провадження РД, негативній динаміці інноваційної, інвестиційної діяльності ресурсозберігаючого спрямування, неефективній структурній економічній політиці та інших аспектах.

Основним наслідком такого управління РД в Україні сьогодні є відсутність економічної зацікавленості

вітчизняних суб'єктів господарювання у впровадженні ресурсозберігаючих заходів, яку не вдалося сформувати за допомогою застосування переважно адміністративних важелів державного регулювання.

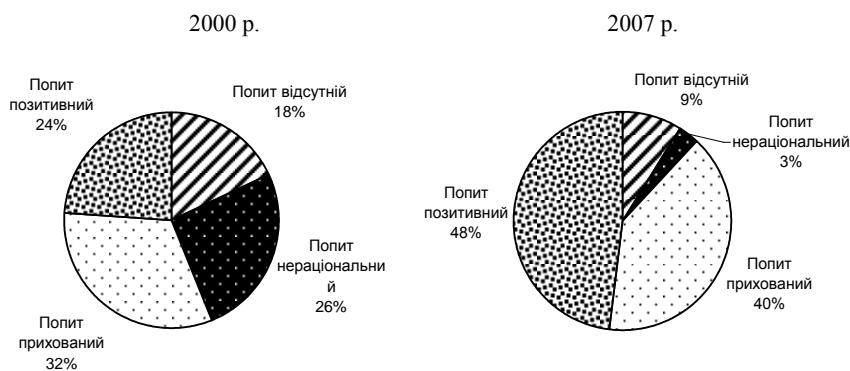

Рисунок 1 – Розподіл попиту на ресурсо- та енергозберігаючі технології на ринку Сумської області у 2000-2007 рр. [13]

Таким чином, на сучасному етапі перед країною постає завдання щодо активізації методів економічного стимулювання ресурсозбереження, насамперед заохочувального спрямування. На нашу думку, його вирішення полягає у формуванні ЕЕМУР, відмінною рисою якого є забезпечення самовідтворюваності мотивів до провадження РД суб'єктами господарювання з урахуванням соціальних, екологічних та економічних факторів. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність розроблення теоретичних засад побудови та функціонування такого механізму, зокрема визначення його сутності, мети, завдань, суб'єктів та об'єктів, принципів, функціональних підсистем.

СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ ЕЕМУР

У загальному випадку під економічними механізмами розуміють „системи взаємозв'язків економічних явищ, що виникають у певних умовах під впливом початкового імпульсу” [6] або „систему організаційно-економічних форм” [14]. О.А. Веклич розглядає економічний механізм природокористування, який трактує у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні, на її думку, він є сукупністю форм і методів функціонування суспільного виробництва як еколого-економічної системи, що відповідає ступеню розвитку процесу використання законів природи й економічних законів у діяльності людей. У вузькому розумінні цей механізм визначається як система спонукальних інструментів, яка управляє економічною поведінкою суб'єктів господарювання, спрямовує їх на здійснення РД та досягнення еколого-економічної збалансованості функціонування суспільного виробництва і якісного стану довкілля [8].

З урахуванням проаналізованих трактувань економічного механізму, на нашу думку, ЕЕМУР слід визначити як багаторівневу систему взаємозв'язків екологічних та економічних явищ, які виникають під впливом здійснення РД суб'єктами господарювання різних рівнів, забезпечуючи сталий еколого-збалансований розвиток цих суб'єктів на самовідтворювальній основі. При цьому основними рівнями системи ЕЕМУР є макроекономічний (державний), регіональний та мікроекономічний (рівень підприємства).

Загальною метою ЕЕМУР як складової господарського механізму управління РД у багаторівневій економічній системі є досягнення сталого еколого-збалансованого розвитку на основі формування і постійного відтворення економічних передумов РД суб'єктів господарювання усіх рівнів системи. Практичне відтворення передумов забезпечується шляхом створення сприятливого економічного середовища для провадження РД. Загальний принцип формування сприятливих умов для ресурсозбереження полягає у тому, щоб економічні пільги поширювалися лише на ті ресурсозберігаючі проекти, упровадження яких є економічно й екологічно ефективним з погляду держави, регіону. Отже, забезпечується узгодження економічних інтересів окремого суб'єкта господарювання й державних та регіональних еколого-економічних інтересів. У зв'язку з цим, формування сприятливого для РД економічного середовища передбачає посилення мотиваційної ролі еколого-економічних інструментів на державному, регіональному і мікроекономічному рівнях. Конкретизація загальної мети ЕЕМУР дає змогу сформулювати основні завдання трансформації багаторівневої економічної системи (табл. 1).

Таблиця 1 – Основні завдання ЕЕМУР щодо трансформації багаторівневої економічної системи

Рівень господарювання	Завдання
Макроекономічний	– реструктуризація національної економіки та її галузей на основі інноваційного

	<p>ресурсозбереження, розширення сфери послуг;</p> <ul style="list-style-type: none"> – зниження ресурсомісткості, зростання наукоємності ВВП; – збільшення рівня рециркуляції ресурсів у народногосподарському комплексі, створення замкнених циклів виробництва; – рівноважне природокористування, мінімізація можливих негативних наслідків ресурсозбереження; – усунення (зменшення) потреби в екологічно несприятливих ресурсовитратних видах продукції і послуг; – забезпечення зростання зайнятості та реальних доходів населення за рахунок ресурсозбереження
Регіональний	<ul style="list-style-type: none"> – здійснення ресурсозберігаючих трансформацій регіонального господарського комплексу, зміна структури галузевого виробництва на користь випереджального розвитку менш матеріалоємних і енергоємних, високотехнологічних виробництв; – перепрофілювання підприємств з урахуванням ресурсозбереження; – створення виробництв з комплексного перероблення відходів і вторинної сировини; – розвиток регіональної інфраструктури ресурсозбереження; – зростання добробуту та зайнятості населення регіону за рахунок РД; – підвищення прибутку підприємств регіону, накопичення коштів для оновлення основних фондів на інноваційній, ресурсозберігаючій основі
Мікроекономічний	<ul style="list-style-type: none"> – впровадження мало- та безвідходних технологій виробництва і споживання, замкнених виробничих циклів, екологізація виробництва;

	<ul style="list-style-type: none"> – зниження ресурсомісткості продукції; – комплексне використання матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів; – раціоналізація способів транспортування і зберігання сировини, матеріалів та паливно-енергетичних ресурсів; – удосконалення конструкцій виробів, що випускаються, спрямовані на ресурсозбереження; – зростання прибутку підприємства, поліпшення використання основних фондів, обігових коштів, зростання безпеки праці тощо
--	---

Об'єктами ЕЕМУР є процеси виробництва і споживання, товари і послуги тощо, на які впливають зміни у характері і обсягах ресурсоспоживання та якості довкілля. Суб'єктами ЕЕМУР є господарські одиниці, від діяльності яких залежить проходження процесів ресурсозбереження. На наш погляд, їх доцільно розподілити на суб'єкти активного та пасивного впливу. Перша група вміщує органи влади, що формують нормативно-правове, мотиваційне поле для суб'єктів другої групи, а також підприємства та організації, фізичних осіб, які впливають на активізацію РД у конкретного суб'єкта, – зокрема, неурядові організації, засоби масової інформації, конкуренти, постачальники, освітні установи, політичні, культурні діячі та ін. Таким чином, у межах даної групи можна виділити суб'єкти першочергового (державні та місцеві органи влади) і другорядного впливу (решта економічних суб'єктів даної групи). Друга група охоплює коло потенційних виконавців ресурсозберігаючих заходів, до яких належать виробники та споживачі продукції, товарів та послуг, транспортні, торгівельні організації, підприємства, що здійснюють перероблення і повторне використання відходів, та ін. З урахуванням поданої класифікації суб'єкти активного першочергового впливу (керівні) реалізують функції управління як стосовно інших суб'єктів першої групи, так і стосовно усіх суб'єктів другої групи (керовані). Запропонована класифікація суб'єктів ЕЕМУР є підґрунтям для оптимізації складу еколого-економічного інструментарію механізму управління РД, що має застосовуватися для кожної групи суб'єктів.

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯМ

Побудова ЕЕМУР, на нашу думку, повинна ґрунтуватися на низці принципів (табл. 2). Зазначимо, що ключовою відмінною характеристикою механізму є самовідтворюваність, яка, по суті, визначає життєздатність всього ЕЕМУР.

Таблиця 2 – Принципи побудови ЕЕМУР

Принцип	Характеристика принципу
1	2
Системність	ЕЕМУР є відкритою, багаторівневою складною системою з ієрархічною побудовою, що характеризується динамічністю, здатністю до саморегулювання та саморозвитку
Гнучкість	висока трансформаційна здатність ЕЕМУР для забезпечення його швидкої адаптації до умов ринкового середовища, які змінилися, з метою оптимізації свого впливу на суб'єктів господарювання
Комплексність	взаємообумовлений та узгоджений розвиток ЕЕМУР як єдиного цілого комплексу цілісних систем управління, що охоплюють всі рівні господарювання, стадії життєвого циклу ресурсів і продукції, враховують різноспрямовані економічні, екологічні, соціальні та інші ефекти, які виникають у суб'єктів господарювання і

	забезпечують реалізацію впливу на об'єкти для досягнення цілей управління
Самовідтворюваність	постійне, у тому числі розширене, відтворення мотиваційної основи здійснення процесів ресурсозбереження у суб'єктів ЕЕМУР

Продовження табл 2

1	2
Орієнтація на причини	усунення першочергових причин гальмування ресурсозберігаючих процесів, а не ліквідація екологічних, економічних, соціальних наслідків нераціонального витрачання ресурсів
Розподіл відповідальності	встановлення адресності і ступеня відповідальності суб'єктів й об'єктів управління за результати РД або ж бездіяльність
Максимальна ефективність	досягнення максимального результату управління з мінімальними витратами на його отримання
Підтримка рівноваги між споживанням і відтворенням ресурсів	сприяння реалізації заходів, спрямованих на зниження природо-, екологоемності продукції, заміну природних матеріалів штучними аналогами, дематеріалізацію виробництва і споживання на основі впровадження інноваційних еколого-орієнтованих технологій
Баланс інтересів суб'єктів процесів ресурсозбереження	узгодження екологічних, соціальних, економічних та інших інтересів суб'єктів та реципієнтів ресурсозберігаючих заходів при здійсненні управління, тобто провадження РД має приносити вигоди всім (в ідеалі) учасникам цього процесу
Адекватність інструментарію	формування набору мотиваційних інструментів ЕЕМУР, що забезпечують цілеспрямований вплив на об'єкт управління

Реалізація даного принципу забезпечується шляхом створення і функціонування блоків, поданих на рис. 2. Дотримання розглянутих принципів орієнтує, відповідно до генеральної мети механізму, суб'єктів ресурсозбереження на сталий еколого-збалансований інноваційно-інформаційний ресурсозберігаючий розвиток. При цьому забезпечується досягнення синергетичного ефекту, за якого інтегральний соціо-еколого-економічний ефект від РД для суспільства в цілому є більшим, ніж сума відповідних ефектів, отриманих безпосередніми учасниками РД.

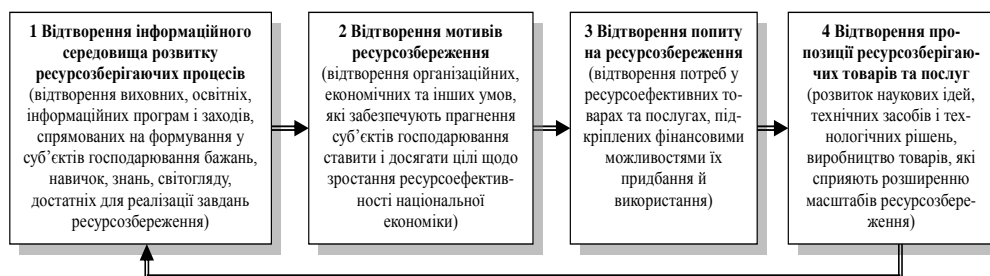

Рисунок 2 – Реалізація

принципу самовідтворюваності ЕЕМУР

Функціональні підсистеми ЕЕМУР. Розглянуті компоненти ЕЕМУР є органічно вбудованими у ряд функціональних підсистем, які формують його основу на різних рівнях господарювання (рис. 3). Склад зазначених підсистем різниться залежно від рівня управління, що дозволяє забезпечити гнучкість механізму, формування набору найбільш ефективних на даному рівні господарювання еколого-економічних інструментів впливу, необхідних для досягнення завдань ЕЕМУР. Водночас підпорядкованість кожного рівня механізму єдиній меті та принципам утворює стійкий взаємозв'язок між цими рівнями, забезпечує цілісність його функціонування.

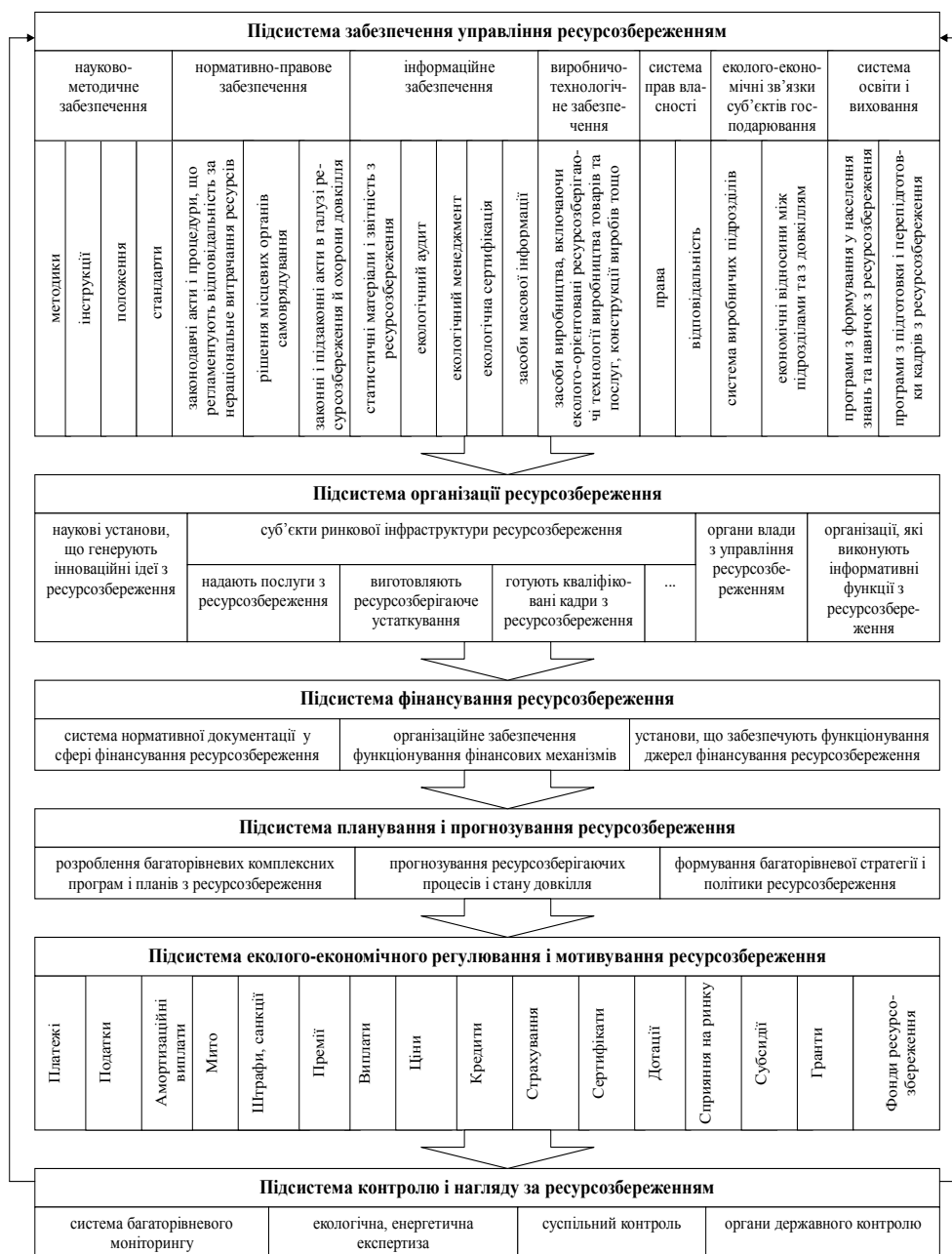

Рисунок 3 – Структурно-функціональна схема ЕЕМУР

ВИСНОВКИ. ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ НАУКОВИХ РОЗРОБОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Таким чином, на сучасному етапі питання створення стійкої економічної зацікавленості суб'єктів господарювання у РД на всіх етапах життєвого циклу товарів та послуг тісно пов'язане з необхідністю формування в Україні комплексного самовідтворювального ЕЕМУР.

Основою його функціонування та відмінною рисою, поряд з існуючими механізмами, має стати постійне відтворення сприятливого економічного середовища для провадження РД, коли остання розглядається особами, які приймають рішення, як найбільш привабливе вкладення коштів порівняно з альтернативними варіантами. У процесі відтворення мотивів РД повинні постійно розвиватися, відновлюватися і корегуватися основні ланки господарського механізму, які формують зміст економічних відносин між основними суб'єктами господарювання з приводу відповідальності за наслідки неефективного використання ресурсів. Результатом відтворення мотивів має стати постійно оновлювана програма дій, яка б своєчасно формувала цілі РД й адекватні інструменти їх досягнення для кожного рівня господарювання, орієнтуючи національну економічну систему на сталий еколого-збалансований розвиток на інноваційних засадах.

Стаття підготовлена за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

SUMMARY

FORMATION OF SELF-REPRODUCED ECOLOGO-ECONOMIC MECHANISM OF RESOURCE SAVING MANAGEMENT

*I.N. Sotnik,
Sumy State University*

There is proved the necessity of formation of self-reproduced ecologo-economic mechanism of resource saving management in Ukraine. Its essence, the purpose, tasks, the principles of construction, providing subsystems, structure of subjects and objects of influence are defined.

Key words: *resource saving management, self-reproduced ecological and economic mechanism.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.11.2008 р. № 1446-р «Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010-2015 роки» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.naer.gov.ua/cgi-bin/naer/work/ws_cms/m1.cgi?lang=ukr&p1=21&p2=1068
2. Доклад о развитии человека 2007/2008 : Показатели развития человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hdr.undp.org/statistics>
3. Вайцеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу [Текст] / Э. Вайцеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс. – М. : Academia, 2000. – 400 с.
4. Енергозбереження – пріоритетний напрямок державної політики України [Текст] / М.П. Ковалко, С.П. Денисюк; відп. ред. А.К. Шидловський. – К. : УЕЗ, 1998. – 506 с.
5. Мельник Л.Г. Экологична економіка [Текст] : підручник / Л.Г. Мельник. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2006. – 367 с.
6. Кульман А. Экономические механизмы [Текст] / А. Кульман; пер. с фр.; под ред. Н.И. Хрусталевой. – М. : АО Издательская группа „Прогресс”, „Универс”, 1993. – 192 с.
7. Балацкий О.Ф. Экономика и качество окружающей природной среды [Текст] / О.Ф. Балацкий, Л.Г. Мельник, А.Ф. Яковлев. – Л. : Гидрометеиздат, 1984. – 190 с.
8. Веклич О.А. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання [Текст] / О.А. Веклич // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 62-70.
9. Природопользование: основы экономико-экологической теории [Текст] / Б.В. Буркинський, В.М. Степанов, С.К. Харичков; НАН України. Ін-т проблем рынка и экон.-экол. исслед. – Одесса, 1999. – 350 с.
10. Суходоля О.М. Енергоефективність національної економіки: методологія дослідження та механізми реалізації [Текст] : монографія. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 400 с.
11. Хвесик М.А. Економіко-правове регулювання природокористування [Текст] : монографія / М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, Ю.П. Кулаковський. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
12. Коробко Б. Энергетика та сталий розвиток [Текст] : інформ. посібник для українських ЗМІ / Б. Коробко. – К. : ВЕГО «МАМА-86», 2007. – 40 с.
13. Сотник І.М. Еколого-економічні механізми мотивації ресурсозбереження [Текст] : монографія / І.М. Сотник. – Суми : ВВП «Мрія» ТОВ, 2008. – 330 с.
14. Беляев А.А. Механизм хозяйствования: сущность и формы проявления [Текст] / А.А. Беляев. – К. : Вища школа, 1990. – 147 с.

Надійшла до редакції 24 грудня 2011 р.